

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 14

Видається з 2008 року

Ніжин
2021

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 28.04.2021 р.)

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 4 від 29.04.2021 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 14 від 28.04 2021 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), С.І. Білокінь, Г.В. Боряк, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук,
Ю.О. Коваленко, С.І. Кот, В.М. Крижанівський, О.І. Курок, Н.О. Мірошниченко,
К.М. Тищенко, О.А. Чумаченко, Т.В. Чухліб, М.А. Якименко
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2021
© Інститут історії України НАН України, 2021
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2021

Ковальов О.Є., Мірошніченко Н.О. Графіка у творчості класика українського образотворчого мистецтва Георгія Нарбута	215
Луговик Т.В. З історії розвитку золотарського ремесла Ніжинщини XVII–XIX ст. (за матеріалами розвідок Є.Ю. Спаської)	219
Шара Л.М. Міська ветеринарія: практика чернігівського самоврядування останньої третини XIX ст.	221
Белько О.О. Організація роботи органів земського самоврядування по виробництву й популяризації керамічних вогнетривких матеріалів у Полтавській губернії на прикладі Роменського повіту (початок XX ст.)	225
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання третє) як джерело дослідження історії міста Глухова 1881–1913 рр.	228
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор за кліровими відомостями XIX – початку XX ст.	231
Ципляк Н.О. Джерела з історії Чернігівської духовної семінарії (1786–1919 рр.)	237
Матвієнко Д.М. Участь П.М. Добровольського в організації та проведенні XIV Всеросійського археологічного з'їзду у Чернігові	240
Давиденко Ю.М. Актуальні проблеми дослідження історії Росії в науковому доробку істориків Ніжинської вищої школи	243
Якименко М.А., Краснікова О.М., Помаз Ю.В. Внесок Михайла Рклицького у вивчення сільського господарства Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.)	247
Гайденок О.В. Ніжинське студентство кінця XIX – початку XX ст.: перспективи дослідження	252
Крижанівський В.М. Уродженці білоруських губерній у Глухівському учительському інституті в добу імперії Романових	254
Пластун О.В. Малознані уродженці Кролевеччини – випускники Української господарської академії у Подєбрадах	258
Мошик І.В. Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р.	263
Грінченко В.Г. Повсякденне життя сільського населення Сіверщини в середині 1920-х років (за матеріалами місцевої преси)	269
Іванченко Л.А. Художня мемуаристика Грицька Сірика (1918–2002) як джерело локальної історії Сіверщини 1920–1940 рр.	276
Шишкіна Ю.А. Збереження спадщини, чи щаслива випадковість?	281
Гриценко А.П. Формування Глухівського партизанського загону: правда і домисли	286
Пастушенко Т.В. Нацистські табори для радянських військовополонених на території Сіверщини у матеріалах Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять» (Шостка)	289
Горох М.В. Віддзеркалення геополітичних реалій 1941–1943 рр. у політичній карикатурі окупаційної преси Чернігівської та Сумської областей	293

бота є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на один із зовнішніх напрямів російської політики.

Таким чином, наукова спадщина вчених-істориків Ніжина засвідчує багатоплановість їх наукових інтересів, глибоку обізнаність із вітчизняною та світовою історіографією. У їх роботах відкриваються нові сторінки історичного процесу, робляться цікаві узагальнення і визначаються подальші шляхи наукових розробок, що посприяло розвитку вітчизняної історичної науки.

ДЖЕРЕЛА

1. Бунге М.Х. Заметка о настоящем положении денежной системы и средствах к её улучшению. Сборник государственных знаний под редакцией В.П. Безобразова. Т. 8. Санкт-Петербург, 1880. С. 86–127.
2. Козловский И.П. Краткий очерк Истории российской торговли. Вып. 1. С древнейших времён и до царствования Екатерины II. Киев, 1898.
3. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Репресоване краєзнавство. Київ, 1991. С. 340.
4. Моціяка П.П. Ніжинська сторінка життя і діяльності В.К. Піскорського. *Література і культура Полісся*. Вип. 6. Ніжин, 1995, С. 106–114.
5. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820–1995. Ніжин, 1995. 158 с.
6. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – першій чверті XX ст. : Історико-бібліографічний огляд. *Література та культура Полісся*. Вип. 6. Ніжин, 1995, С. 90–106.

Davydenko Yu.M. Current problems of research of Russian history in the scientific heritage of historians of Nizhyn Higher School

The article runs about Nizhyn Higher School, problems of Russian history in the scientific heritage of Nizhyn Higher School scientists in the period of the 19th and the 20th centuries.

The historiographical monographs and studies of historians in Nizhyn are analysed, scientific thematic and ideological directions of the research are highlighted, the features of the development of historical science in the specified period are revealed based on solid historical sources and scientific literature.

The main historical works of such scientists as M. Aristov, H. Maksymovych and M. Berezkhov are studied. Nizhyn historians are proved to have enclosed a complex of issues related to the Russian Empire formation, its socio-economic and political development.

It is determined that scientists from Nizhyn made a significant contribution to the development of history as a science, founded their own historical school, which enriched the historical and historiographical revisions of the national historical science.

Key words: history, historiography, Nizhyn Higher School.

REFERENCES

1. Bunge, M.H. (1880). Zаметка о nastoyashchem polozenii denezhnoj sistemy i sredstvakh k eyo uluchsheniyu [A note on the current state of the monetary system and the means to improve it]. *Sbornik gosudarstvennykh znaniy pod redaktsiei V.P. Bezobrazova*. V. 8. Sankt Peterburg. [in Russian].
2. Kozlovskiy, I.P. (1898). *Kratkiy ocherk Istorii rossijskoj torgovli*. Vyp. 1. S drevnejshih vremyon i do carstvovaniya Ekateriny II [A brief outline of the history of Russian trade. Issue 1. From ancient times to the reign of Catherine II.]. Kiev. [in Russian].
3. Kovalenko, O.B., Tkachenko, V.V. (1991). *Yevfymovskiy Volodymyr Stepanovych [Yevfymovskiy Volodymyr Stepanovych]. Represovane kraieznavstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Motsiaka, P.P. (1995). Nizhynska storinka zhyttia i diialnosti V.K. Piskorskoho [Nizhyn page of life and activity of V.K. Piskorski.]. *Literatura i kultura Polissia*, issue 6, pp. 106–114. Nizhyn. [in Ukrainian].
5. Samoilenko, H.V. (1995). *Nizhynska vyshcha shkola. 1820–1995 [Nizhyn Higher School Nizhyn. 1820–1995]*. [in Ukrainian].
6. Samoilenko, O.H. (1995). *Rozvytok istorychnoi nauky v Nizhyni v XIX – 1-y chverti XX st. : Istoryko-bibliografichnyi ohliad [The development of historical science in Nizhyn in the XIX - first quarter of XX century. : Historical and bibliographic review.]. Literatura ta kultura Polissia*, issue 6, pp. 90–106. Nizhyn. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 63(091)Рклицький(477.53)«18/19»

М.А. Якименко
О.М. Краснікова
Ю.В. Помаз

ВНЕСОК МИХАЙЛА РКЛИЦЬКОГО У ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВЩИНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

Серед широкого кола науковців і громадських діячів України кінця XIX – початку XX ст. немало є й таких, інформації про життя і діяльність яких через ряд обставин надзвичайно мало. У когорті маловідомих імен звертає на себе увагу Михайло Васильович Рклицький з древнього українського містечка Новгород-Сіверського. У 30-річному віці він з'явився на Полтавщині у якості статистика губерньського земства. Два десятки років він віддав улюбленій справі, підготувавши цілу низку фундаментальних праць з економічної історії Полтавського краю, серед яких вирізняються відповідним чином опрацьовані статистичні збірники щодо подвірних переписів 1900 та 1910 років. На основі відповідної статистики ним підготовлена ґрунтовна праця щодо землеволодіння і землекористування у Полтавській губернії. Резюмуючи вищесказане, відзначаємо наявність помітного внеску Михайла Рклицького у вивчення сільського господарства Полтавщини.

Ключові слова: М.В. Рклицький, Полтавщина, подвірні переписи, статистика, сільське господарство.

Серед відомих громадських діячів Сумщини значний інтерес науковців і усіх небайдужих до історії рідного краю викликає постать Михайла Васильовича Рклицького, який народився 1864 р. у сім'ї священника Василя Рклицького з міста Новгород-Сіверського. Після закінчення у 1879 р. Новгород-Сіверського духовного училища він вступив до Харківського університету, де включився у громадське життя як член популярної на той час у певних антисамодержавних колах групи революціонерів-народників [1, с. 2532]. Як наслідок – арешт, суд і заслання 1888 р. до Сибіру, де познайомився з українським поетом Павлом Грабовським, про якого у нього залишилися теплі спогади.

Вивчення життя і громадської діяльності Михайла Рклицького не може не викликати підвищеного інтересу дослідників вітчизняної історії з кількох причин. По-перше, про його роль як фахівця з економічної історії Полтавського краю кінця XIX – початку XX ст. відомо досить мало, адже на даний момент нами виявлена лише одна публікація про Михайла Рклицького як економіста [2, с. 356]. По-друге, немало сторінок з його життя належить до «білих плям» історії. Так, наприклад, в одних публікаціях дата його народження визначається як 1862 р. [3], тоді як в інших – на два роки пізніше [1, с. 2532]. Практично нічого не відомо про перебування М.В. Рклицького у сибірському засланні та дружбу з Павлом Грабовським, що належить ще з'ясувати майбутнім дослідникам. Ми ж зосередимося на його економічних публікаціях у якості співробітника Полтавського губерньського земства, де Михайло Рклицький працював з 1898 р. і до відомих буремних подій 1917 р. Саме в цей період його творчість як економіста-краєзнавця сягнула свого апогею.

Першим серйозним іспитом для науковця стало опрацювання величезного за своїм обсягом статистичного матері-

алу земського подвірного перепису 1900 року, підготовка до друку якого була здійснена ним під безпосереднім керівництвом такого українофіла, як Олександр Русов, що був на той час завідувачем Статистичного бюро Полтавського губернського земства [4]. Як зазначав сам Рклицький у вступній статті до матеріалів згаданого перепису, він враховував дві основні одиниці дослідження: «землеволодіння і домогосподарство» [4, с. X]. При цьому поняття «господарство» було дещо звужене порівняно з переписом 80-х років XIX ст. [5, с. 127]. Самостійним домогосподарством вважалося за умови, що воно виступало в якості окремого володіння. До такої категорії включались також і ті, що не мали власної нерухомості, хоч і займали окреме місце в іншого власника. При цьому поняття родини і господарства не розділялись. Як наслідок, робітники в економіях, прислуга, наймити у селянських і козацьких господарствах показані разом, тобто з усією родиною, худобою та реманентом у складі господарства, що їх наймали, при умові, що вони мешкали на даній садибі більшу частину року.

Загалом опубліковані матеріали перепису 1900 р. склалися з п'яти розділів, кожен з яких мав на меті висвітлити конкретне питання. Так, перший розділ було присвячено економічному становищу усіх господарств Полтавської губернії, тоді як у другому мова йшла вже про економічний стан одних лише колишніх поміщицьких, казенних селян та козаків по відповідним майновим групам. У третьому розділі М.В. Рклицький здійснив порівняльний аналіз перепису 1900 р. з аналогічними даними перепису 80-х років XIX ст. Якщо у перших трьох розділах використані підрахунки в абсолютних величинах, то у четвертому і п'ятому автор застосував відносні показники.

Окрім опрацювання матеріалів даного перепису, Михайло Рклицький, у співавторстві з іншим статистиком Н.В. Ааронським, на основі відповідної статистики опублікував окрему фундаментальну монографію щодо землеволодіння і землекористування у Полтавській губернії станом на 1900 р. [6]. Ця праця побачила світ під грифом Статистичного бюро Полтавського губернського земства, а тому прізвища її авторів Рклицького і Ааронського у відповідних інформаційних ресурсах бібліотек України і близького зарубіжжя не фігурують. Застосовуючи, як модно сьогодні говорити, історико-генетичний метод дослідження походження земельної власності привілейованих і непривілейованих станів, Михайло Рклицький в окремих випадках використовував навіть відповідну інформацію так званого Рум'янцевського опису 1767 р. [6, с. 355]. Розміщені у цій праці конкретні історичні факти переконливо свідчать про несправедливе, з точки зору малоземельного і безземельного селянства, походження земельної власності привілейованих станів, яка у більшості випадків формувалась у процесі становлення і розвитку кріпосного права на основі брутального відбирання земельних угідь селянських громад. Ця праця була підготовлена в умовах загострення соціальних конфліктів у полтавському селі, що дало про себе знати під час відомих заворушень се-

лянства 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях та антифеодальних виступів 1905–1907 рр. Саме спираючись на подібні матеріали талановитих економістів, ряд неупереджених громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. робили однозначні висновки щодо політики царату по відношенню до непривілейованих станів. Так, згадуваний нами раніше товариш Рклицького Петро Грабовський у статті «Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини» писав, що саме через антинародну політику царського уряду «обдертий селянин віддає майже все, що придбає з землі, нічого не лишаючи для себе» [7, с. 208].

Не залишилась осторонь від фахової оцінки праці Михайла Рклицького і наукова спільнота, про що свідчить, зокрема, рецензія професора Харківського університету Олексія Анциферова [9]. Позитивно оцінюючи внесок М.В. Рклицького у вивчення економіки сільського господарства Полтавщини, О. Анциферов указав лише на такий недолік рецензованої монографії, як недостатній, на думку рецензента, аналіз землекористування безпосередніх товаровиробників. «Між тим, – писав рецензент, – автору слід було врахувати цей фактор..., якщо він поставив собі за мету серед інших питань з'ясувати також і ступінь забезпечення населення землею» [9, с. 6]. Цей недолік можна пояснити відсутністю повноцінних узагальнюючих даних щодо орендних відносин на Полтавщині, адже значна частина орендних угод здійснювалась без участі нотаріусів і, як наслідок, не фіксувалась офіційною статистикою. У своєму остаточному висновку щодо рецензованої праці О. Анциферов рекомендував відповідному Комітету «присудити пану Рклицькому другу премію в пам'ять 25-ти річчя царювання імператора Олександра II у розмірі 500 рублів [9, с. 7].

Активну участь Михайло Рклицький узяв і у розробці матеріалів третього подвірного перепису 1910 р., підготовленого за основними принципами перепису 1900 р. Це дало підстави М.В. Рклицькому, як одному з найактивніших співробітників Статистичного бюро, підготувати глибоку за своїм змістом і, відповідно, за громадсько-політичним звучанням статтю щодо змін у господарському житті населення Полтавської губернії протягом 1900–1910 рр. [8].

Праця починається із загальної характеристики міграційних рухів сільського населення, яке у пошуках кращої долі переселялось до східних і південно-східних окраїн імперії, негативно вплинувши, таким чином, на його природний приріст. За підрахунками автора протягом 1901–1910 рр. губернію залишило 36 682 родини, або 222 750 осіб обох статей, що складало близько 28 % природного приросту. М.В. Рклицький детально проаналізував зміни, які відбулися за вищезазначене десятиріччя у землеволодінні і землекористуванні як привілейованих (дворяни, почесні громадяни, купці, духівництво), так і непривілейованих (селяни, козаки і міщани) станів, із відповідною характеристикою знарядь праці і худоби (коні, воли, корови і свині). Врахувавши зауваження О.М. Анциферова до відповідної монографії, М.В. Рклицький у праці про зміни у господарському житті мешканців Полтавщини за 1900–

1910 рр. здійснив детальний аналіз землекористування, тобто орендних відносин. Ним, зокрема, було встановлено, що у 1900 р. полтавські селяни і козаки орендували 650 268 десятин, тоді як у 1910 р. орендний фонд зменшився до 600 024 дес. [8, с. 50]. Основна маса орендного фонду складалась із угідь привілейованих станів: у 1900 р. – 293 358 дес., а у 1910 р. – 236 317 дес., тоді як сільські стани у 1900 р. здавали 174 702 дес. (без Кобеляцького і Роменського повітів), а у 1910 р. лише 145 077 дес. [8, с. 62–63]. Ринкова ціна однієї десятини орендованих угідь зросла з 9 руб. 20 коп. у 1900 р. до 13 руб. 50 коп. у 1910 р. [8, с. 53].

Та чи не найбільшу цінність для дослідників аграрних відносин кінця XIX – початку XX ст. становить складена М.В. Рклицьким порівняльна таблиця відповідної сільськогосподарської статистики земських переписів 1882–1889, 1900 і 1910 років, яка розкриває динаміку земельного забезпечення різних соціальних груп, задіяних у сфері сільськогосподарського виробництва, починаючи з питомої ваги безземельних і закінчуючи групою землевласників із 50 і більше десятинами землі. Автор використав як абсолютні, так і відносні показники, що дало можливість, зокрема, на прикладі Полтавщини уточнити деякі спірні тези щодо дрібнотоварного виробництва в умовах вільного ринку, який на межі XIX і XX ст. побутував на теренах Російської імперії. Це дало можливість відповісти на питання, яке свого часу дуже хвилювало багатьох сучасників: розвивається чи зникає дрібне сільськогосподарське виробництво при капіталізмі? Відома, наприклад, теза Володимира Ульянова (Леніна) про витіснення дрібного землеволодіння великим, більш могутнім у фінансовому відношенні виробництвом [10, с. 85], тоді як економіст Олександр Чаянов говорив про надзвичайну стійкість недооціненого марксистами дрібнотоварного виробництва [11, с. 47]. Згідно даних М.В. Рклицького, протягом 1882–1910 рр. чисельність дрібних землевласників не зменшилась, а зросла з 346 598 до 422 162, тобто на 122 %. Найсуттєвішого скорочення (–5 %), переважно через виселення за межі губернії, зазнали лише власники угідь, розмір яких коливався від 3-х до 6-ти десятин. Як бачимо, теза Олександра Чаянова на теренах Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. підтверджена (на відміну від його опонентів) у повній мірі. Через сотню років після гострих дискусій навколо проблем дрібного землеволодіння навіть у найрозвиненіших в економічному відношенні країнах поряд з великим господарством продовжують функціонувати дрібні фермери як невід’ємні частини єдиного агропромислового комплексу.

З точки зору внеску М.В. Рклицького у вивчення сільськогосподарства Полтавщини певний інтерес викликає його узагальнююча праця щодо економіки південних регіонів Російської імперії, включаючи і її український ареал [12]. На відміну від попередніх праць, Михайло Рклицький проаналізував, окрім сільського господарства, ще й питання кредиту, промисловості, залізниць, торгівлі і земського господарства. Під поняттям «Південь Ро-

сії» тогочасна офіційна статистика розуміла Подільську, Київську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Бессарабську, Волинську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську губернії, а також область Війська Донського [12, с. 2]. Станом на 1907 р. населення Полтавщини складало 3387,1 тис. осіб, з яких привілейованих станів було 2,56 %, у числі яких дворян – 1,47 %, почесних громадян і купців – 0,50 %, а духовенства – 0,58 %. У числі непривілейованих станів селян і козаків було 8,54 %, міщан – 8,73 %, інших осіб – 0,17 % [12, с. 4]. При цьому українці на Полтавщині склали 92,98 %, росіяни – 2,62 %, білоруси – 0,05 %, євреї – 3,97 %, поляки – 0,14 %, німці – 0,16 %, татари – 0,02 % [12, с. 5]. Серед зазначених нами 11-ти південних регіонів країни за чисельністю населення Полтавщина посідала четверте місце, а за питомою вагою українців – перше. За таким показником як землеволодіння непривілейованих станів Полтавщина посідала четверте місце – після Донської області (77,6 %), Харківської (72,7 %) та Чернігівської (71,7 %) губерній [12, с. 13].

Складений М.В. Рклицьким «Статистический справочник по Югу России» є чи не єдиним джерелом узагальнюючих даних щодо кредиту загалом і сільськогосподарського зокрема. Так, згідно даних вищезгаданого автора, в усіх 11-ти губерніях станом на 1906 р. у різних кредитних установах було заставлено 16 млн. 460 тис. десятин, з яких на українські губернії припадало 13736,4 млн. дес. або 85,8 %. Полтавщина у цьому списку була на одному з останніх місць – 1 243 300 дес. або 9 %. Найбільше землі було заставлено у Дворянському банку – 665,9 тис. дес., тоді як у приватних банках – 367,4 тис. дес., Селянському – 210,5 дес. [9, с. 15]. Полтавщина посідала перше місце серед усіх губерній Півдня країни за сумою боргів перед Дворянським банком (47428,8 млн. руб.), що пояснюється, очевидно, переважанням у числі клієнтів привілейованих станів дрібних землевласників, кредитний ресурс яких обмежував їх фінансові можливості. На думку Михайла Рклицького, певної уваги у справі кредитних операцій заслуговувала і діяльність установ дрібного кредиту – ощадно-позичкових і кредитних товариств, які загалом по 11-ти регіонах Півдня імперії станом на 1908 р. видали кредитів на загальну суму 56,2 млн. руб. [12, с. 44].

Серед останніх праць економіста Полтавського губерньського земства Михайла Рклицького були: 1) «Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки». Полтава: Изд-е журнала «Хуторянин», 1914, 66 с.; 2) «Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу». Изд-е второе. Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917, 56 с. Якщо перша із згаданих публікацій цього автора була за своїм змістом своєрідною популяризацією ідеї соціальної справедливості через украї непропорційний розподіл земельної власності у середовищі привілейованих і непривілейованих станів, то друга праця, по суті, – узагальнення дослідження М.В. Рклицького соціально-економічної ситуації у Полтавському селі ста-

ном на 1917 р. Було очевидним, що брошура «Из прошлого и настоящего черноземной деревни» розрахована на широкий загал читачів через її публіцистичний характер, тоді як «Земля и земельные отношения в Полтавщине» адресована передусім науковій спільноті та тогочасним політичним активістам, адже її автор торкнувся досить складних з економічної точки зору проблем полтавського села кінця XIX – початку XX ст., які не завжди були зрозумілими навіть окремим сучасним дослідникам вітчизняної історії. Але як у першому, так і у другому випадках Рклицький широко використовував матеріали усіх подвірних переписів, починаючи зі статистики 80-х років XIX ст. і закінчуючи всеросійським переписом 1916 р.

У якості висновку до першої із зазначених праць автор наполегливо рекомендував тогочасним можновладцям невідкладно приступити до розвитку в губернії промислового виробництва, яке одне тільки і зможе надати життєво необхідні засоби до існування багатомільйонній масі безземельних і малоземельних господарств. Влада, констатував М.В. Рклицький, мусить рахуватися із становищем тих «тисяч малоземельних господарств, які живуть, головним чином, посівами на чужій землі» [13, с. 76].

У другій своїй праці губернський статистик розкрив такі особливості Полтавської губернії, які обходять (із різних причин) стороною навіть сучасні дослідники, не кажучи вже про період початку XX ст. Компетентність у питаннях соціально-економічних відносин у полтавському селі прослідковується, зокрема, у тому, що лише одному М.В. Рклицькому свого часу вдалося помітити таку особливість Полтавщини, як абсолютну перевагу приватного, а не надільного землеволодіння. Це дало підстави автору зробити висновок про незначне розповсюдження тут громадського («общинного») землеволодіння – лише 135 тис. десятин. Знаючи загальну площу земельних угідь у непривілейованих станів (3111 тис. дес.), можна вирахувати відсоток громадської землі, який, загалом, коливався у межах 4,5 % [14, с. 11]. Але ж навіть у новітніх публікаціях українських дослідників фігурує питома вага «общинного» землеволодіння на території Лівобережної України у межах 56,9 %, у т. ч. на Полтавщині – 17,2 % [15, с. 370]. Оприлюднивши такі відомості щодо колективного землеволодіння, окремі автори посилаються на А.М. Анфімова [16, с. 88], який у свою чергу отримав відповідну інформацію з офіційної статистики 1905 р. [17, с. XXXIII]. У якості висновку М.В. Рклицького читаємо, що землевпорядкувальним комісіям, завданням яких було «зруйнування громади і її соціалістичного духу на Полтавщині робити було нічого» [14, с. 12].

Висновок М.В. Рклицького про вкрай низький відсоток громадських земельних угідь на Полтавщині початку XX ст. дав підстави для деяких дослідників заявляти про те, що не лише у Полтавській губернії, але і в усій «Україні не існувало общинного землеволодіння...» [18, с. 423]. Менш категоричними у цьому плані були автори фундаментальної праці «Украинский народ в его прошлом и на-

стоящем», які вжили щодо громадського землеволодіння термін «майже не існує» [19, с. 654]. Праця полтавського статистика руйнує й інший міф окремих авторів про те, нібито на межі XIX–XX ст. землю «купували переважно поміщики – дворяни» [20, с. 387]. З 1861 до 1916 року, пише Михайло Рклицький, дрібні домогосподарці купили на Полтавщині близько 1 млн. десятин, тоді як дворяни майже стільки ж продали [14, с. 25].

Окрім зазначених праць, Михайло Рклицький опублікував низку інших, у яких у тій чи іншій мірі висвітлювалися відповідні аспекти аграрних відносин на Полтавщині, починаючи з XVIII ст. [18]. Серед останніх публікацій цього автора була стаття, розміщена ним у «Полтавских агрономических известиях» 1917 р. видання, у якій проаналізовано головні зміни, що відбулися в господарському житті Полтавської губернії на момент всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. [22]. У числі найважливіших, на думку М.В. Рклицького, були такі зміни, як зростання (а не зменшення!) з 1910 до 1916 року кількості селянсько-козацьких господарств із 458,8 тис. до 480,8 тисяч. Незважаючи на світову війну, спостерігалося також зростання в губернії чисельності коней і корів, тоді як поголів'я овець і свиней зменшилось [22, с. 2]. Ці дані свідчили, окрім усього іншого, про незначний вплив світової війни на сільське господарство Полтавщини.

Резюмуючи вищевказане, констатуємо, що в особі Михайла Рклицького Полтавське губернське земство мало висококваліфікованого статистика, економіста і краєзнавця, який, на превеликий жаль,десь загубився у вирі громадянської війни, доживаючи віку у Києві, де у 1929 р. і помер, залишивши після себе багатющу економічну спадщину, без якої сьогодні не може обійтися будь-який дослідник аграрних відносин України кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія в Україні. Львів, 1998. 2799 с.
2. Краснікова О.М., Якименко М.А. Забутий економіст (до 150-річчя від дня народження М.В. Рклицького). Полтавський краєзнавчий музей : збірник наукових праць. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск VIII. Полтава : Диво-світ, 2013. С. 356–367.
3. Рклицький Михайло Васильович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рклицький>.
4. Матеріали подвірної переписи Полтавської губернії 1900 года. Полтава : Електрич. типо-літогр. І.А. Дохмана, 1907. 257 с.
5. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Выпуск 1. Полтава : Типо-літогр. І.А. Дохмана, 1900. 227 с.
6. Землевладение и землепользование в Полтавской губернии по данным подвірної переписи 1900 года. Полтава : Електрич. типо-літогр. І.А. Дохмана, 1911. 406 с.
7. Грабовський П. Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини. Твори в двох томах. Т. 2. Переклади і переспіви, статті, нариси, листи. Київ : Вид-во «Дніпро», 1964. С. 205–210.
8. Рклицький М.В. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900–1910 гг. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год*. Полтава : Т-во Печатного Дела, 1916. С. 1–120.
9. Андиферов А.Н. Рецензия на сочинение М.В. Рклицького «Землевладение в Полтавской губернии». Отчет комитета о пятом очередном присуждении премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память двадцатилетия царствования императора Александра II при Императорском Харьковском университете. Харьков : Тип. Адольфа Дарра, 1910. С. 1–7.
10. Ленин В.І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. Повне збір. тв., т. 17. Київ : Політвидав України, 1971. С. 55–129.

11. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. Москва : Экономика, 1989. 492 с.
12. Статистический справочник по Югу России. Полтава : Электрич. типо-литогр. «И.А. Дохман», 1910. 76 с.
13. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтава. Изд-е «Хуторянин», 1914. 76 с.
14. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-е второе. Полтава : Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917. 56 с.
15. Реент О.П. Социальные життя села України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія українського селянства*. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ : Наукова думка, 2006. С. 367–379.
16. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. Москва : Наука, 1980. 238 с.
17. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. Санкт-Петербург, 1907. 199 с.
18. Білоусько О.А., Киридон А.М., Киридон П.В., Кравченко П.А. *Історія України (компаративні нариси)*. Посібник для учнів та студентів. Полтава : АСМІ, 2002. 524 с.
19. Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского и др. Т. 2. Петроград : Тип. М.А. Славинский, 1916. 707 с.
20. Пасичник М.С. *Історія України: державні процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посібн.* Київ : Знання, 2005. 735 с.
21. Рклицкий М.В. Хозяйственный быт казаков Золотоношского уезда в старину (по данным Румянцевской Описи 1767 года). *Полтавский земский календарь на 1910 год*. Изд-е Полтавского губернского земства. Полтава: Электрич. Типо-литогр. «Дохман», 1909. С. 38–64.
22. Рклицкий М.В. Главнейшие изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным двух последних переписей. *Полтавские агрономические известия*, № 5, 15 октября – 15 декабря 1916 г. Полтава : Типогр. «Хуторянин» Полтавского общ-ва сельского х-ва, 1917. С. 1–10.

Yakymenko M.A., Krasnikova O.M., Pomaz Yu.V. The contribution of Mykhailo Rklytskyi to the study of agriculture in the Poltava region (late XIX – early XX century)

The purpose of this report is to clarify the contribution of the statistician M.V. Rklytskyi who worked in Poltava Governmental Zemstvo and was the son of a priest from the city of Novhorod-Siverskyi, to the study of the agricultural sector of Poltava region economy in the late nineteenth and early twentieth centuries. For said purpose, the main works of M. V. Rklytskyi in the field of statistics were analysed. Among them, a special attention deserve the materials of Zemstvo household tabulations of census data of 1900 and 1910. This expert of statistics not only compiled the relevant statistical tables, but also analysed the key indicators of the mentioned censuses especially in relation to such acute socioeconomic problems as land ownership and land tenure, and, accordingly the level of social well-being of underprivileged social classes the majority of which were small peasants and Cossacks. On the basis of such incontrovertible data as household censuses, M. Rklytskyi proved the justice of claims of the rural poor for land distribution a significant part of which, even during the years of the Stolypin agrarian reform advertised by the Tsarist government, were held in the hands of a small number group of nobles, who in their main mass did not run their own household, considering it more advantageous to lease their land to the same lowland and landless peasants on unfavourable terms for the latter in the historical and economic literature this was called «food rent», which means rent only for the meal. Very important for the study of Poltava region agriculture is Mykhailo Rklytskyi's work devoted to a comparative analysis of the household censuses of 1882–1889, 1900 and 1910, which, on the basis of the example of the Poltava Governorate, confirmed the well-founded position of the world-famous economist Oleksandr Chayanov concerning the sustainability thesis in the market conditions of small-scale economy, which, as the recent experience of developed economies shows, can coexist with a large economy of latifundial type.

Key words: Rklytskyi M.V., Poltava region, household censuses, statistics, agriculture.

REFERENCES

1. Kubiiiovych, V. (Ed.). (1998). *Entsyklopediya v Ukraini* [Encyclopedia in Ukraine]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Krasnikova, O.M., Yakymenko, M.A. (2013). Zabytyy ekonomist (do 150-richchya vid dnya narodzhennya M.V. Rklytskoho) [Forgotten economist (to the 150th anniversary of the birth of M.V. Rklytskyi)]. *Poltavskyy krayeznavchyy muzey: Zbirnyk naukovykh prats*, issue VIII, pp. 356–367. [in Ukrainian].
3. Rklytskyi Mykhailo Vasyliovych [Rklytskyi Mykhailo Vasyliovych]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Rklytskyi>. [in Ukrainian].
4. *Materialy podvornoj perepisi Poltavskoy gubernii 1900 goda*. (1907). [Materials of the house-to-house census of the Poltava province of 1900]. Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].

5. *Svodnyy sbornik po statisticheskomu opisaniyu Poltavskoy gubernii v 1882–1889 godakh* [Consolidated collection on the statistical description of the Poltava province in 1882–1889]. (1900). Issue 1. Poltava : Tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].
6. *Zemlevladieniye i zemlepol'zovaniye v Poltavskoy gubernii po dannym podvornoj perepisi 1900 goda* [Land tenure and land use in the Poltava province according to the 1900 house census]. (1911). Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].
7. Hrabovskiy, P. (1964). *Ekonomichna bezvykrutnist blagoslovennoi Poltavshchyny* [Economic steadfastness of the blessed Poltava region]. *Tvory v dvokh tomakh*. Т. 2. Pereklady i perespivy, statti, narysy, lysty. Kyiv : Vud-vo «Dnipro». [in Ukrainian].
8. Rklytskyi, M.V. (1916). *Izmeneniya v khozyaystvennoy zhizni naseleniya Poltavskoy gubernii po dannym perepisey 1900–1910 gg* [Changes in the economic life of the population of the Poltava province according to the census data of 1900–1910]. *Statisticheskiy yezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva na 1912 god*. Poltava : Publishing House Publishing House. [in Russian].
9. Antsiferov, A.N. (1910). *Retsenzziya na sochineniye M.V. Rklytskogo «Zemlevladieniye v Poltavskoy gubernii»* [Review of the composition of M.V. Rklytskyi «Land tenure in the Poltava province»]. *Otchet komiteta o pyatom ocherednom prizuhenii premii, uchrezhdenykh Khar'kovskim zemel'nym bankom v pamyat' dvadtsatiletiya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra II pri Imperatorskom Khar'kovskom universitete*. Kharkov : Type. Adolphe Darra. [in Russian].
10. Lenin, V.I. (1971). *Ahrane pytannia v Rosii na kinets XIX stolittia* [The agrarian question in Russia at the end of the XIX century]. *Povne zibr. tv.*, vol. 17, pp. 55–129. Kyiv : Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Chayanov, A.V. (1989). *Krestyanskoie hosiaystvo* [Peasant farm]. *Isbrannye trudy*. Moskva : Ekonomika. [in Russian].
12. *Statysticheskiy spravohnik po Yugu Rossii* [Statistical guide to the South of Russia]. (1910). Poltava : Elektrih. tipo-litogr. «I.A. Dohman». [in Russian].
13. Rklytskyi, M.V. (1914). *Iz proshlogo i nastoyaschego chernozemnoy derevny* [From the past and present of the black earth village]. *Ekonomicheskie ocherky, statti i zametki*. Poltava. Isd-е «Hutoryanin». [in Russian].
14. Rklytskyi, M.V. (1917). *Zemlya i zemelnye otnosheniya v Poltavshchine* [Land and land relations in Poltava region]. *Statisticheskie zametki po zemelnomu voprosu*. Isd-е второе. Poltava : Tup. T-va Pechatnogo dela. [in Russian].
15. Reient, O.P. (2006). *Sotsialne zhyttia sela Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Social life of the village of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. (Vol. 1). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
16. Anfimov, A.M. (1980). *Krestyanskoie hozyaystvo Evropeyskoy Rossii. 1881–1904* [Peasant farm of European Russia. 1881–1904]. Moskva : Nauka. [in Russian].
17. *Statistika zemlevladieniya 1905 g.* (1907). *Svod dannykh po 50-ti guberniyam Yevropeyskoy Rossii* [Land tenure statistics 1905. A set of data on 50 provinces of European Russia]. Izd-ye TsSK MVD. Sankt Peterburg. [in Russian].
18. Bilousko, O.A., Kyrydon, A.M., Kyrydon, P.V., Kravchenko, P.A. (2002). *Istoriia Ukrainy (komparatyvni narysy)* [History of Ukraine (comparative essays)]. *Posibnyk dlya uchniv ta studentiv*. Poltava : ASMI. [in Ukrainian].
19. Volkov, F.K. (Ed.). (1916). *Ukrainskiy narod v yego proshlom i nastoyaschem* [Ukrainian people in its past and present]. Vol. 2. Petrograd : Tip. M.A. Slavinskiy. [in Russian].
20. Pasichnyk, M.S. (2005). *Istoriia Ukrainy: derzhavni protsesy, rozvytok kultury ta politychni perspektyvy* [History of Ukraine: state processes, development of culture and political prospects]: navch. posibnyk. Kyiv : Znannia. [in Ukrainian].
21. Rklytskyi, M.V. (1909). *Khozyaystvennyy byt kazakov Zolotonoshskogo uyezda v starinu* (po dannym Rumyantsevskoy Oписи 1767 goda) [Household life of the Cossacks of the Zolotonosha district in the old days (according to the Rumyantsev Inventory of 1767)]. *Poltavskiy zemskiy kalendar na 1910 god.*, pp. 38–64. Izd-ye Poltavskogo gubernskogo zemstva. Poltava : Electric. Typolithograph. Dohman, [in Russian].
22. Rklytskyi, M.V. (1917). *Glavneyshiye izmeneniya v khozyaystvennoy zhizni Poltavskoy gubernii po dannym dvukh poslednikh perepisey* [Major changes in the economic life of Poltava province according to the data of the last two censuses]. *Poltavskiyie agronomicheskiye izvestiya*, 5, pp. 1–10, 15 oktyabrya – 15 dekabrya 1916 g. Poltava : Typogr. «Farmer» of the Poltava Society of Rural Farms, [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 14

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *Л.В. Артемова, С.П. Жукова, Н.Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 29.04.2021 р.

Формат 60×84/8.

Ум. друк. арк. 47,43. Обл.-вид. арк. 57,78.

Наклад 100 прим. Зам. №1949.

Видавець та виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;

тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)